

## تأثیر آموزش موسیقی و نقاشی در افزایش خلاقیت و کاهش پرخاشگری کودکان پیش دبستانی شهر همدان

مینا بروجردی<sup>۱</sup>

حسن اسدزاده\*<sup>۲</sup>

مسعود حججی<sup>۳</sup>

غلام حسین انتصار فومنی<sup>۴</sup>

### چکیده

زمینه و هدف: با توجه به شیوه بالای پرخاشگری در سن پیش دبستانی و اهمیت خلاقیت در این دوره از زندگی و تأثیر آن بر دوره‌های بعدی پژوهش حاضر با هدف تعیین اثربخشی آموزش موسیقی و نقاشی بر افزایش خلاقیت و کاهش پرخاشگری در دانش‌آموزان پیش دبستانی شهر همدان انجام شد.

روش: روش پژوهش حاضر آزمایشی با طرح پیش‌آزمون و پس‌آزمون با گروه گواه بود. جامعه آماری پژوهش شامل تمامی دانش‌آموزان پیش دبستانی شهر همدان در سال ۹۶،۹۵ بود. نمونه آماری ۴۵ نفر از دانش‌آموزان پیش دبستانی بودند که با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای انتخاب و به صورت تصادفی در دو گروه آزمایش و یک گروه گمارش شدند. ابزار گردآوری داده‌ها، پرسشنامه ۴۳ سؤالی پرخاشگری کودکان پیش دبستانی و مقیاس تفکر خلاق تورنس بود. داده‌ها با استفاده از آزمون تحلیل کواریانس چندمتغیره تحلیل شدند.

یافته‌ها: نتایج نشان داد که آموزش نقاشی به‌طور معناداری منجر به کاهش پرخاشگری ( $P < 0/001$ ) و افزایش خلاقیت ( $P < 0/001$ )، دانش‌آموزان پیش دبستانی شد. همچنین آموزش موسیقی باعث کاهش معنادار پرخاشگری ( $P < 0/001$ ) و افزایش معنادار خلاقیت ( $P < 0/001$ )، دانش‌آموزان پیش دبستانی شد. اما بین آموزش نقاشی و آموزش موسیقی در کاهش پرخاشگری و افزایش خلاقیت تفاوت معناداری مشاهده نشد.

نتیجه‌گیری: آموزش نقاشی و موسیقی از طریق ابزار افکار و احساسات ابراز نشده و تقویت مهارت‌های انعطاف‌پذیری و بسط و سیالی موجب کاهش پرخاشگری و تقویت خلاقیت در کودکان پیش دبستانی شده است. در نتیجه می‌توان از آنها به عنوان یک روش آموزش مؤثر در کودکان پیش دبستانی استفاده کرد.

**کلیدواژه‌ها:** آموزش نقاشی و موسیقی، پرخاشگری، خلاقیت.

۱. دانشجوی دکتری روانشناسی تربیتی، گروه روانشناسی واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران boroujerdi.mina@yahoo.com

۲. دانشیار روانشناسی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی علامه طباطبایی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) asadzadehd@yahoo.com

۳. استادیار روانشناسی، گروه روانشناسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران masod1357@yahoo.com

۴. استادیار روانشناسی، گروه روانشناسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران minaborojerdi@yahoo.com

## پیشگفتار

یکی از مهمترین و مؤثرترین دوران زندگی افراد که تأثیر بسیار مهمی بر رشد شخصیت و مهارت‌های اجتماعی انسان دارد دوران کودکی است. شرایط موجود جامعه زندگی اجتماعی کودکان را با مسائل و پیچیدگی‌های خاصی روبه‌رو می‌کند که سبب رشد روز افزون مشکلات رفتاری و شخصیتی در کودک شده است، بر همین اساس، دوران پیش-دبستانی زمان مناسبی برای تشخیص مشکلات کودکان، مداخلهٔ به‌هنگام و پیش‌گیری از مشکلات عاطفی، اجتماعی و تحصیلی آیندهٔ آنان است (نیک نام و همکاران، ۱۳۹۱). یکی از شایع‌ترین مشکلات کودکان که در کشورهای جهان روز به روز در حال گسترش است رفتار پرخاشگری است (کوکانوچ و همکاران، ۲۰۱۸). مسایل مربوط به پرخاشگری انسان در بسیاری از پژوهش‌های روانشناسی مورد مطالعه قرار گرفته است. سطوح بالای پرخاشگری در جامعه و رسانه‌های جمعی، عدم تعریف علمی واضح و مناسب از پرخاشگری و همپوشانی با برخی مفاهیم مانند تعارض و منشاء نامشخص این پدیده باعث شده است که تعریف پرخاشگری و حل و فصل آن به عنوان یکی از چالش‌های مهم دنیای امروز در نظر گرفته شود (کاشاپف و همکاران، ۲۰۱۶). رفتار پرخاشگرانه به هر نوع رفتار عمدی که منجر به تهدید کردن یا آسیب رساندن عاطفی و جسمی به خود یا شخص دیگری که خواهان آسیب دیدن نیست تعریف می‌شود (سارکر<sup>۱</sup> و همکاران، ۲۰۱۷). به طور کلی پرخاشگرانه دوران کودکی با بزه‌کاری، سوء مصرف مواد، حرمت نفس پایین، کاهش بهزیستی عاطفی، نقص در تشکیل روابط دوستی جدید، افسردگی، مشکلات تحصیلی و ضعف در مهارت‌های آموزشی، ناتوانی‌های دوران بزرگسالی، ناتوانی در خواندن نشانه‌ها هیجانی

دیگران و نقص در توانایی ارتباط اجتماعی ارتباط معنادار دارد (بوئا،<sup>۱</sup> ۲۰۱۴ کیکاس<sup>۲</sup> و همکاران، ۲۰۱۴، و مازوک<sup>۳</sup> و همکاران، ۲۰۱۳).

در سال‌های اخیر پژوهش‌های زیادی بر اهمیت رشد توانایی تفکر خلاق کودکان بر حوزه‌های مختلف زندگی صورت گرفته است و در قرن ۲۱ که مشخصه آن انفجار دانش و تکنولوژی است تقویت مهارت‌های تفکر خلاق به یک اولویت تبدیل شده است (الزوبی<sup>۴</sup> و همکاران، ۲۰۱۷). خلاقیت پتانسیل و توانایی است که در فکر، اندیشه، قلم، رفتار و عمل انسان جلوه پیدا می‌کند و یکی از الزامات اساسی زندگی پیچیده، مدرن و شتابان جوامع و انسان‌های امروزی است که تأثیر بسیار مهمی بر رشد و پیشرفت افراد و جوامع دارد (سوح<sup>۵</sup>، ۲۰۱۷، کریمی و همکاران، ۱۳۹۶). خلاقیت ظرفیت مغز انسان در تولید و ایجاد چیزهای جدید با استفاده از ایده‌ها و روش‌های حل مسئله جدید و نو در نظر گرفته شده است و به علت نقش اساسی آن در رشد فردی و پیشرفت اجتماعی در زمینه روانشناسی مثبت گنجانده شده است (گراگوردبیل<sup>۶</sup>، ۲۰۱۱). خلاقیت از دیدگاه دورن (۲۰۱۷) عبارت است از توانایی تولید چیزی که هم و نو و بدیع باشد و هم در عین حال برای انجام دادن یک کار یا حل یک مسئله مفید و مناسب باشد که با استفاده از برنامه‌ها و روش‌های مختلف می‌توان موجب رشد و بهبود خلاقیت شود. در بسیاری از کشورها و پژوهش‌های مختلف دوره پیش دبستانی را در توسعه و تقویت تفکر خلاق با اهمیت در نظر می‌گیرند و بر این اساس معتقد هستند که خلاقیت را می‌توان با آموزش و یادگیری تقویت کرد و در بسیاری تحقیقات برنامه‌های مختلفی موجب تقویت و بهبود تفکر خلاق در افراد شده است (دابانه<sup>۷</sup> و همکاران، ۲۰۱۷، الزوبی، ۲۰۱۷، فازیلوا و رسل<sup>۸</sup>، ۲۰۱۶). وجود آسیب و مشکلات در سلامت روان افراد مانند

- 
- 1 . Botha
  - 2 . Kikas
  - 3 . Mazurek
  - 4 . Al.Zu`bi
  - 5 . Soh
  - 6 . Garaigordobil
  - 7 . Dababneh
  - 8 . Fazylova & Rusol

اضطراب، افسردگی، اختلال در عملکرد اجتماعی و پرخاشگری تأثیر منفی بر رفتارهای خلاقانه افراد رفتاری گذارد (کاشاپف<sup>۱</sup> و همکاران، ۲۰۱۶، پرینجی و همکاران، ۱۳۹۸). با توجه به مطالعات صورت گرفته تقویت خلاقیت رابطه و تأثیر معناداری بر افزایش انگیزه تحصیلی دانش آموزان، تفکر انتقادی، تقویت مهارت‌های ارتباطی، پیشرفت اجتماعی، خود کارآمدی، موفقیت تحصیلی، اعتماد به نفس، حرمت نفس، تقویت نگرش تحصیلی مثبت شده است دارد (الزوبی، ۲۰۱۷، حسین زاده و سمی، ۲۰۱۶، گراگوردیل و همکاران، ۲۰۱۱). با توجه به نقش مثبت تفکر خلاق در حوزه‌های مختلف زندگی افراد و نیز اهمیت دوره پیش دبستانی بر رشد تفکر خلاق شناسایی عوامل مؤثر بر تفکر خلاق و تقویت آن از اهمیت بسیاری برخوردار است.

هنر از مهمترین ویژگی‌های بشری به شمار می‌رود و می‌توان گفت که غایت هنر در آن است که هر گونه احساس خفته، تمایلات و شور و شوق را بیدار کند، به آن جان بدمد، نهاد آدمی را سرشار کند و همه چیز را برای انسان فرهیخته و رشد یافته، احساس پذیر کند (کرمی و همکاران، ۱۳۹۱). هنر درمانی به عنوان یک مفهوم روانشناختی نخستین بار توسط مارگارت نامبرگ معرفی شد. که به شکل‌های مختلفی شامل: آموزش نقاشی، نمایش گری، نمایش عروسکی، فیلم آموزشی، آموزش موسیقی و حرکات موزون تقسیم می‌شود و برای حل بسیاری از مشکلات روانشناختی به کار می‌روند (هاشمیان و جراحی، ۲۰۱۴). آموزش نقاشی به عنوان یکی از ابعاد هنر درمانی در سال‌های اخیر به عنوان یک شیوه آموزشی مؤثر در رفع مشکلات کودکان مورد توجه قرار گرفته است (به پژوه و همکاران، ۲۰۱۸، رحمانی و رحمانی، ۲۰۱۴). نقاشی به طراحی فی البداهه اشاره دارد که فرصت‌هایی را برای ارتباط و بیان غیر کلامی فراهم می‌کند. نقاشی فرصتی را ایجاد می‌کند تا به کودکانی که توانایی بیان عواطف و افکار خود را در قالب کلمات ندارند کمک کند که آنها را ابراز کنند بنابراین نقاشی ابزاری برای بیان عواطف، افکار، احساسات و تعارضات به کار می‌رود (خدابخشی و

1 . Kashapov



همکاران، ۲۰۱۶). خدابخشی و همکاران (۲۰۱۶) در پژوهشی به مطالعه اثربخشی نقاشی درمانی بر کاهش پرخاشگری و اضطراب کودکان مبتلا به سرطان پرداختند و بیان کردند که نقاشی درمانی باعث کاهش معنادار نمرات پرخاشگری و اضطراب کودکان سرطانی گروه آزمایش در مقاسه با گروه گواه شده است. رقیبی و محمدزاده (۱۳۹۸) در پژوهش خود نشان دادند که آموزش نقاشی خلاق با موجب افزایش خلاقیت کودکان پیش دبستانی شده است. همچنین در پژوهش رکنی و همکاران (۱۳۹۴) اثر بخشی نقاشی درمانی بر خلاقیت و رشد اجتماعی کودکان ۴ تا ۶ ساله پرداخته شد و تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان داد که نقاشی درمانی بر بهبود خلاقیت و رشد اجتماعی شرکت کنندگان تأثیر معناداری دارد. نقاشی موجب بهبود مدیریت خشم، کاهش پرخاشگری، افزایش خلاقیت، بهبود درک عاطفی به همراه یادگیری پاسخ‌های مقابله‌ای سازگار، بهبود تکنیک‌ها و مهارت‌های حل مسئله، تقویت مهارت‌های احساسی، ارتباطی و کلامی افراد، استفاده از شیوه‌های غیرتجاهمی در موقعیت‌های پیچیده عاطفی در کودک می‌شود (خدابخشی و همکاران، ۲۰۱۶، رحمانی و رحمانی، ۲۰۱۴، چن<sup>۱</sup> و همکاران، ۲۰۱۲).

یکی دیگر از ابعاد هنر درمانی که در سال‌های اخیر توجه بسیاری از متخصصان را در زمینه مشکلات رفتاری و تقویت خلاقیت به خود جلب کرده است موسیقی درمانی است (رادین<sup>۲</sup> و همکاران، ۲۰۱۶، هاشمیان و همکاران، ۲۰۱۵). آموزش موسیقی به دو صورت آموزش موسیقی فعال یعنی نواختن موسیقی و آموزش موسیقی غیر فعال یعنی گوش دادن آن طبقه بندی می‌شود که تأثیر سودمندی بر دامنه وسیعی در زمینه‌های آموزش، شناختی، هیجانی، فردی و اجتماعی دارد ( هوگنس<sup>۳</sup> و همکاران، ۲۰۱۴). رادین و همکاران در پژوهش خود نشان دادند که آموزش موسیقی موجب کاهش معنادار رفتارهای پرخاشگرانه

---

1 . Chen  
2 . Roden  
3 . Hogenes

کودکان ابتدایی شده است. پاسینسی<sup>۱</sup> و همکاران (۲۰۱۵) در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که موسیقی موجب بهبود تفکر خلاق در دانش‌آموزان ۹ ساله ده‌ده است. آموزش موسیقی بر تقویت مهارت‌های ادراکی در فرد، افزایش موفقیت تحصیلی، بهبود مهارت‌های اجتماعی و بین‌فردی، تقویت استدلال فضایی و حافظه کاری، افزایش اعتماد به نفس، تقویت خلاقیت، راهبردهای مقابله‌ای باثبات، کاهش رفتارهای پرخاشگرانه، سلامت روان و بهزیستی روانشناختی تأثیر معناداری دارد ( هوگنس و همکاران، ۲۰۱۴، رادین و همکاران، ۲۰۱۴، حبیب‌زاده، ۲۰۱۵).

دوره پیش‌دبستانی یکی از مهمترین مراحل رشدی انسان است که بر رشد مهارت‌های رفتاری، اجتماعی و ذهنی این کودکان در سال‌های بعدی زندگی تأثیر می‌گذارد بر این اساس کمک به رفع مشکلات و ارتقای توانمندی‌های آنها در این سن از اهمیت بالایی برخوردار است. یکی از مشکلات مهم این دوران که در پژوهش‌های مختلفی بر آن تأکید شده است شیوع بالای پرخاشگری است که تأثیر منفی بر سلامت روان، کسب مهارت‌های اجتماعی و مهارت‌های تحصیلی در سنین بعدی خواهد گذاشت، بر این اساس استفاده از برنامه‌ها و روش‌های مختلف برای کاهش رفتار پرخاشگرانه در این سن اهمیت زیادی دارد. عدم توجه به رشد خلاقیت در این دوره اثرات زیان‌باری بر رشد و شکوفایی فرد و جامعه خواهد گذاشت و با توجه به تأثیر خلاقیت در پیشرفت اجتماعی و سلامت روان، ارتقای مهارت‌های تحصیلی و تفکر انتقادی کودکان در مراحل بعدی رشد شناسایی عوامل مؤثر بر تقویت خلاقیت کودکان اهمیت زیادی دارد. با بررسی‌های صورت گرفته تعداد اندکی از پژوهشگران به مطالعه آموزش موسیقی و آموزش نقاشی در این حوزه پرداخته‌اند همچنین تا کنون پژوهشی که به مطالعه تأثیر آموزش نقاشی و آموزش موسیقی بر متغیر پرخاشگری و خلاقیت بپردازد یافت نشده است، بر این اساس پژوهش حاضر دارای نوآوری است. لذا

هدف از پژوهش حاضر بررسی تأثیر آموزش نقاشی و آموزش موسیقی بر افزایش خلاقیت و کاهش پرخاشگری در دانش آموزان پیش دبستانی شهر همدان بود.

## روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع آزمایشی<sup>۱</sup> (تجربی) و طرح مورد استفاده از نوع پیش‌آزمون و پس‌آزمون با گروه گواه است. در پژوهش حاضر آموزش نقاشی، متغیر مستقل و متغیرهای پرخاشگری و خلاقیت متغیرهای وابسته پژوهش حاضر هستند. جامعه آماری پژوهش شامل تمامی کودکان پیش دبستانی شهر همدان در سال تحصیلی ۱۳۹۵-۱۳۹۶ بود. از این جامعه ابتدا ۲۰ مدرسه و مرکز پیش دبستانی به صورت نمونه گیری تصادفی خوشه‌ای چند مرحله‌ای انتخاب شدند، سپس از این تعداد تعداد ۴۵ نفر انتخاب شدند. سپس این کودکان به صورت تصادفی به دو گروه آزمایشی هر کدام ۱۵ نفره و یک گروه گواه ۱۵ نفره تقسیم شدند. در یک گروه آزمایش ۱۰ جلسه آموزش نقاشی و در گروه آزمایش دیگر ۱۰ جلسه آموزش موسیقی برگزار شد؛ ولی گروه گواه هیچ دوره آموزشی را دریافت نکرد. در این پژوهش اولیا دانش آموزان تمایل و رضایت آگاهانه‌ای برای شرکت در پژوهش داشتند و مقرر شد به منظور رعایت اصول اخلاقی پژوهش پس از پایان جلسات و مؤثر بودن آموزش نقاشی و موسیقی این روش آموزشی بر روی گروه گواه نیز اجرا شود. سپس داده‌ها با استفاده از برنامه آماری SPSS<sup>۲</sup> مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و برای تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش از در سطح آمار توصیفی از میانگین<sup>۳</sup> و انحراف معیار<sup>۴</sup> و در سطح آمار استنباطی از تحلیل کوواریانس چند متغیره استفاده شده بود.

1. experimental design  
2. Statistical Package for the Social Sciences  
3. Mean  
4. Standard deviation

ابزار پژوهش:

مقیاس تفکر خلاق تورنس (فرم تصویری الف)<sup>۱</sup>. مقیاس تفکر خلاق تورنس (فرم تصویری الف) توسط تورنس (۱۹۶۶) ساخته شده است. این فرم در سال‌های (۱۹۷۴، ۱۹۸۴، ۱۹۹۰، ۱۹۹۸) بازهنجاریابی شده است. آزمودنی برای بیان اندیشه‌ها و افکار تازه و جالب در قالب تصاویر شکل گرفته و شامل سه بازی «تصویر سازی»<sup>۲</sup>، «تکمیل تصاویر»<sup>۳</sup> و «ساختن تصویر با استفاده از خطوط موازی»<sup>۴</sup> است. در این آزمون، فرد باید عناوینی را برای تصاویری که رسم می‌نماید، انتخاب کند. هر یک از سه تکلیف برای ابتکار و بسط نمره گذاری می‌شوند، ولی دو تکلیف تکمیل تصاویر و دایره‌ها، برای سیالی و انعطاف‌پذیری نیز نمره گذاری می‌شوند. اجرای آن ۳۰ دقیقه طول می‌کشد. این آزمون بر این فرض استوار است که توانایی خلاقیت را در در چهارعامل جداگانه سیالی<sup>۵</sup>، بسط<sup>۶</sup>، ابتکار<sup>۷</sup> و انعطاف‌پذیری<sup>۸</sup> را اندازه‌گیری می‌کند. با توجه ملاک‌های ارائه شده در راهنمای آزمون، پاسخ‌های احتمالی بر اساس میزان قدرت خلاق، در ۵ طبقه تعریف می‌شوند. بنابراین نمره گذاری برای مؤلفه ابتکار، بر روی مقیاسی با دامنه صفر تا ۱ انجام می‌شود. در نمره گذاری بسط، به هر جز وابسته به شکل اصلی، مرزها و یا فضای اطراف آن، رنگ، سایه زنی آگاهانه، تزئین و هر تغییر مهم در کیفیت طرح، یک امتیاز داده می‌شود. نمره سیالی برای دو تکلیف تکمیل تصاویر و دایره‌ها، با محاسبه تعداد شکل‌های کامل شده به دست می‌آید و بالاترین نمره، ۱۰ است. نمره انعطاف‌پذیری نیز با محاسبه تعداد مقوله‌های مختلفی که پاسخ‌ها در آن اتفاق افتاده است، به دست می‌آید. در نسخه ایرانی ضریب پایایی ۰/۸۰ در فاصله‌ای دو هفته‌ای به شیوه بازآزمایی بر روی ۴۸ نفر دانش‌آموز در عناصر سیالی ۰/۷۸، ابتکار ۰/۷۴، انعطاف‌پذیری ۰/۸۱ و بسط

1. Torrance Test of Creativity Thinking (Figural Form A)
2. Picture Construction
3. Picture Completion
4. Circles
5. Fluency
6. Elaboration
7. Originality
8. Flexibility



۰/۹۰ گزارش شده است. همچنین روایی محتوایی پرسشنامه به تأیید متخصصان روانسنجی و روانشناسی رسیده است (قدرتی و همکاران، ۱۳۹۱).

پرسشنامه پرخاشگری کودکان پیش دبستانی: این پرسشنامه برای اولین بار توسط واحدی و همکاران (۱۳۸۷) با بهره گیری از پرسشنامه پرخاشگری کودکان دبستانی شهیم و پرسشنامه پرخاشگری اهواز به منظور سنجش ابعاد مختلف پرخاشگری در کودکان سنین پیش دبستانی طراحی گردید. این مقیاس یک پرسشنامه ۴۳ سوالی با مقیاس رتبه بندی لیکرت، برای ارزیابی پرخاشگری جسمانی، رابطه‌ای، واکنشی و کلامی کودکان پیش دبستانی است. گویه‌های مربوط به هر مؤلفه عبارت‌اند از سوال‌های ۱ تا ۱۴ مربوط به پرخاشگری کلامی؛ سوال‌های ۱۵ تا ۲۷ مربوط به پرخاشگری فیزیکی؛ سوال‌های ۲۸ تا ۳۶ مربوط به پرخاشگری ارتباطی و سوال‌های ۳۷ تا ۴۳ مربوط به مؤلفه پرخاشگری کنشی هستند. این پرسشنامه که توسط مربی یا والدین کودک تکمیل می‌شود شامل یک نمره کلی و چهار زیرمقیاس: الف) پرخاشگری کلامی، ب) پرخاشگری فیزیکی، ج) پرخاشگری رابطه‌ای، و د) خشم تکانشی است. نمره‌دهی این پرسشنامه، در یک مقیاس لیکرتی ۵ درجه‌ای (اصلا= ۰، به ندرت= ۱، یک بار در ماه، ۲، یک بار در هفته= ۳، اغلب روزها= ۴) است. که نمره هر زیرمقیاس از جمع نمره سوال‌های مربوطه و نمره کل، از جمع تمامی زیرمقیاس‌ها حاصل می‌شود. به منظور بررسی روایی همزمان از ضریب همبستگی اسپیرمن استفاده شد که این ضریب برابر با ۰/۶۱ است که در سطح  $P < 0.01$  معنادار بود. برای محاسبه ضریب پایایی پرسشنامه از آلفای کرونباخ بهره گرفته شد. ضرایب اعتبار آلفای کرونباخ در کل مقیاس ۰/۹۸ و در عامل‌های چهارگانه پرخاشگری کلامی، تهاجمی، فیزیکی، رابطه‌ای و خشم تکانشی به ترتیب ۰/۹۳، ۰/۹۲، ۰/۹۴ و ۰/۸۸ به دست آمده است.

### جدول ۱. ساختار جلسات آموزش نقاشی

جلسات آموزش	عنوان و روند جلسات
جلسه اول	خوش آمدگویی. بیان ساعات، تعداد و محل تشکیل جلسات. بیان اهداف جلسات. قراردادهای - رفتاری. آموزش روانی و بحثهای انگیزشی با هدف جذب اعضای گروه به موضوع. تمرین جهت ایجاد علاقه به مداد و کاغذ. بازخورد و خلاصه‌ی جلسه.
جلسه دوم	بیان نظرات در مورد جنگل و ترسیم حیوان مورد علاقه
جلسه سوم	آشنایی با خطوط نازک و ضخیم با استفاده از پاستیل و مداد شمعی
جلسه چهارم	آشنایی با تکنیک کار بافت
جلسه پنجم	ترسیم مدل زنده
جلسه ششم	بازی عمو زنجیربافت و ترسیم صداهای درآورده شده
جلسه هفتم	بیان داستان حسن کچل و ترسیم پاسخ به سوال پرسیده شده از داستان
جلسه هشتم	ترسیم آسمان و فضا با استفاده از قوه خلاقیت
جلسه نهم	تجسم شکل در ذهن و کامل کردن خطوط بی معنا
جلسه دهم	تکمیل اشکال آماده شده و نقاشی گروهی بصورت مسابقه و درنهایت تشکر از اعضای گروه

### جدول ۲. ساختار جلسات آموزش موسیقی

جلسات آموزش	عنوان و روند جلسات
جلسه اول	هدف از این جلسه ایجاد رابطه عاطفی و آشنایی آزمودنی با کلیات روش آموزشی است. در طی جلسه‌ی اول درباره‌ی تعداد جلسات و زمان هر جلسه فعالیت‌هایی را که طی ۱۰ جلسه باید انجام شود، توضیح داده شد.
جلسه دوم	تمرین قصه‌گویی با طبلک
جلسه سوم	تمرین ساختن جملات ریتمیک با طبلک
جلسه چهارم	تمرین و یادآوری دو تمرین گذشته در جلسات دوم و سوم.
جلسه پنجم	تمرین حرکت با صدای طبلک
جلسه ششم	تمرین بداهه نوازی با طبلک
جلسه هفتم	تمرین و یادآوری دو تمرین گذشته در جلسات پنجم و ششم
جلسه هشتم	تمرین آواز خواندن
جلسه نهم	تمرین و یادآوری تمرینات در طی جلسات گذشته هشتم و ششم.
جلسه دهم	تمرین و یادآوری تمرینات در طی جلسات گذشته طبق علائق کودکان، اجرای پیش آزمون، نظرسنجی و تقدیر و تشکر

## یافته‌های پژوهش

شرکت کنندگان پژوهش حاضر برابر با ۴۵ نفر بودند، که در گروه آزمایش آموزش موسیقی (۱۵ نفر) در گروه آزمایشی که تحت آموزش موسیقی بودند (۱۵ نفر) و در گروه گواه (۱۵ نفر) به صورت تصادف گمارش شده بودند. وضعیت تحصیل دانش‌آموزان به این صورت بود که همه آنها پیش دبستانی بودند. در ابتدا بدر جدول ۱ به بررسی میانگین و انحراف معیار متغیر پرخاشگری و خلاقیت در سه گروه پژوهش پرداخته شد و سپس به منظور بررسی تأثیر آموزش نقاشی و آموزش موسیقی بر کاهش پرخاشگری و افزایش خلاقیت کودکان پیش دبستانی از تجزیه و تحلیل کواریانس استفاده شد.

**جدول ۳.** میانگین و انحراف استاندارد متغیر پرخاشگری و خلاقیت در گروه آموزش نقاشی، موسیقی و گواه

گروه	میانگین	انحراف معیار
آموزش نقاشی	۱۰۰/۶۶	۱۱/۴۸
آموزش موسیقی	۱۰۰/۰۶	۱۱/۲۲
گواه	۱۰۱/۳۳	۱۰/۴۶
آموزش نقاشی	۲۹/۶۰	۶/۴۰
آموزش موسیقی	۲۹/۹۳	۶/۲۰
گواه	۲۸/۱۳	۶/۹۵
آموزش نقاشی	۹۶/۶۰	۱۱/۶۴
آموزش موسیقی	۹۸/۸۶	۱۱/۰۲
گواه	۱۰۱/۲۰	۱۰/۱۷
آموزش نقاشی	۳۳/۲۰	۶/۲۰
آموزش موسیقی	۳۳/۶۰	۶/۰۸
گواه	۲۸/۰۶	۷/۳۱

همان گونه که جدول ۳ نشان می‌دهد، میانگین نمرات خلاقیت و پرخاشگری در پیش‌آزمون گروه آزمایشی که آموزش موسیقی و آموزش نقاشی را دریافت کرده بود با گروه

گواه تفاوت زیادی وجود نداشت اما در پس آزمون میانگین نمرات خلاقیت و پرخاشگری در دو گروه آزمایش نسبت به گروه گواه تغییر زیادی مشاهده شده است. به منظور بررسی تأثیر آموزش نقاشی و آموزش موسیقی بر نمرات پرخاشگری و خلاقیت کودکان پیش دبستانی شهر همدان از تحلیل کواریانس چند متغیره استفاده شد که ابتدا به بررسی مفروضه‌های این روش آماری پرداخته شد و نتایج آن در جدول ۴ آمده است.

**جدول ۴.** نتایج آزمون شاپیرو ویلک برای بررسی نرمال بودن متغیرها

متغیرها	گروه	آماره	سطح معناداری
	آموزش نقاشی	۰/۹۷۱	۰/۸۷۱
پرخاشگری	آموزش موسیقی	۰/۹۷۰	۰/۸۵۲
	گواه	۰/۹۷۸	۰/۹۵۳
	آموزش نقاشی	۰/۹۳۶	۰/۳۳۸
خلاقیت	آموزش موسیقی	۰/۹۷۷	۰/۹۴۴
	گواه	۰/۹۷۳	۰/۸۹۸

همانطور که نتایج جدول ۴ نشان داد مقادیر بدست آمده برای آماره Z محاسبه شده در سطح ۰/۰۵ معنادار نیستند ( $p > ۰/۰۵$ ) بنابراین می‌توان استنباط کرد که متغیرهای مورد مطالعه از توزیع نرمال برخوردار هستند.

برای بررسی برابری واریانس نمرات آزمودنی‌ها در متغیر خلاقیت و پرخاشگری در بین گروه‌های مورد مطالعه از آزمون لوین استفاده شد که نتایج آن در جدول ۵ نشان داده شده است.

**جدول ۵.** آزمون لون برای بررسی فرض برابری واریانس‌ها

متغیر	درجه آزادی اول	درجه آزادی دوم	آماره F	سطح معناداری
پرخاشگری	۲	۴۲	۳/۲۲	۰/۰۵۱
خلاقیت	۲	۴۲	۲/۷۱	۰/۰۷۸

نتایج آزمون لوین نشان داد که سطح معناداری برای متغیرهای پژوهش از ۰/۰۵ بیشتر است و در نتیجه معنادار نیست، پس نتیجه می‌گیریم که فرض برابری وریانس‌ها برقرار است. به منظور بررسی فرض همگنی ماتریس‌های واریانس. کواریانس از آزمون M باکس استفاده گردید که نتایج آزمون M باکس در جدول ذیل ارائه شده است.

**جدول ۶.** آزمون M باکس برای بررسی همگنی ماتریس‌های کواریانس

باکس M آماره	mBox	درجه آزادی اول	F آماره	سطح معناداری
۳/۱۳	۶	۰/۴۸۷	۰/۸۱۹	

همانطور که در جدول ۶ مشاهده می‌شود مفروضه آزمون M باکس برابر با ۳/۱۳ است و سطح معناداری آن برابر با ۰/۸۱۹ است. از آنجایی که سطح معناداری آماری بالاتر از ۰/۰۵ است فرض همگنی ماتریس‌های کواریانس تأیید شده است.

یکی دیگر از مفروضه‌های تحلیل کواریانس چندمتغیره همبستگی بین متغیرهای وابسته است که برای بررسی این مفروضه از آزمون کرویت بارتلت استفاده می‌شود که نتایج آن در جدول ۷ آمده است.

**جدول ۷.** آزمون کرویت بارتلت برای بررسی همبستگی بین متغیرهای وابسته

منبع	مجذور خی دو	درجه آزادی	سطح معناداری
خلاقیت و پرخاشگری	۹/۱۰	۲	۰/۰۱۱

نتایج آزمون بارتلت برای بررسی مفروضه همبستگی بین متغیرهای در جدول ۷ آمده است. با توجه به مقدار تقریبی خی دو ۹/۱۰ و سطح معناداری ۰/۰۱۱، آزمون کرویت بارتلت به لحاظ آماری معنادار شده است که نشان دهنده همبستگی کافی بین متغیرهای وابسته برای ادامه تحلیل است.

به طور کلی با توجه به رعایت شدن تمام مفروضه‌های آزمون کواریانس چندمتغیره (MANCOVA) در این پژوهش از آزمون کواریانس چند متغیره استفاده شد که نتایج آن در جدول ۸ آمده است.

**جدول ۸.** نتایج تحلیل کواریانس چندمتغیره مربوط به مقایسه نمرات خلاقیت و پرخاشگری در مرحله پس آزمون

نام آزمون	مقدار آماره آزمون	درجه آزادی درون گروهی	درجه آزادی بین گروهی	TF آزمون	سطح معناداری	مجذور ای تا
اثر پیلایی	۰/۶۴۳	۴	۸۰	۹/۴۷۹	۰/۰۰۱	۰/۳۲۲
لامبدای ویلکز	۰/۳۸۲	۴	۷۸	۱۲/۰۴۵	۰/۰۰۱	۰/۳۸۲
اثر هاتلینگ	۱/۵۵۱	۴	۷۶	۱۴/۷۳۵	۰/۰۰۱	۰/۴۳۷
بزرگترین ریشه روی	۱/۵۰۷	۲	۴۰	۳۰/۱۴۵	۰/۰۰۱	۰/۶۰۱

همان طور که در جدول ۸ نشان داده شده است، با توجه به نتایج لامبدای ویلکز ( $F = ۲۶/۹۴۴$  و  $p < ۰/۰۱$ ) بین میانگین نمرات حداقل یکی از متغیرهای پرخاشگری و خلاقیت در بین گروه‌های مورد مطالعه تفاوت معناداری وجود دارد. در ادامه برای بررسی بیشتر از تحلیل کواریانس تک متغیره استفاده شد و نتایج آن در جدول ذیل آمده است.

**جدول ۹.** نتایج تجزیه و تحلیل کواریانس متغیر پرخاشگری و خلاقیت در مرحله پس آزمون

متغیر	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجموع مجذورات	F	سطح معناداری	ضریب ای تا
متغیر پرخاشگری	۷۴/۳۱	۲	۳۷/۱۵	۲۰/۷۴ <sup>**</sup>	۰/۰۰۱	۰/۵۰۹
متغیر خلاقیت	۱۴۳/۰۷	۲	۷۱/۵۳	۱۶/۸۳	۰/۰۰۱	۰/۴۵۷

بر اساس یافته‌های جدول شماره ۹ نتایج آزمون تحلیل کواریانس تک متغیره نشان داد که بین متغیر پرخاشگری آزمودنی‌های گروه‌های آموزش نقاشی، آموزش موسیقی و گواه تفاوت معناداری وجود دارد ( $p < 0/001$ ). همچنین بین متغیر خلاقیت آزمودنی‌های گروه‌های آموزش نقاشی، آموزش موسیقی و گواه تفاوت معناداری وجود دارد ( $p < 0/001$ ). برای مقایسه و بررسی تفاوت‌های معنادار بین گروه‌ها از آزمون تعقیبی بونفرونی استفاده شده است و نتایج آن در جدول ۱۰ ارائه شده است.

**جدول ۱۰:** نتایج آزمون مقایسه‌های زوجی به روش بونفرونی در مرحله پس آزمون

متغیر	مقایسه گروه	تفاوت میانگین	خطای معیار	سطح معناداری
پرخاشگری	آموزش نقاشی با گواه	۳/۰۴	۰/۴۹۱	۰/۰۰۱
	آموزش موسیقی با گواه	۲/۲۸	۰/۴۹۳	۰/۰۰۱
	آموزش نقاشی با آموزش موسیقی	۰/۷۶۶	۰/۴۸۹	۰/۳۷۵
خلاقیت	آموزش نقاشی با گواه	۳/۷۶	۰/۷۵۶	۰/۰۰۱
	آموزش موسیقی با گواه	۳/۸۷	۰/۷۵۹	۰/۰۰۱
	آموزش نقاشی با آموزش موسیقی	۰/۱۱۱	۰/۷۵۳	۱/۰۰

بر اساس یافته‌های جدول فوق بین گروه آموزش نقاشی و آموزش موسیقی با گروه گواه در نمرات متغیر پرخاشگری تفاوت معناداری مشاهده شد ( $p < 0/001$ ) اما بین گروه آموزش نقاشی با گروه آموزش موسیقی در نمرات متغیر پرخاشگری تفاوت معناداری مشاهده نشد. همچنین بین گروه آموزش نقاشی و آموزش موسیقی با گروه گواه در نمرات متغیر خلاقیت تفاوت معناداری مشاهده شد ( $p < 0/001$ ) اما بین گروه آموزش نقاشی با گروه آموزش موسیقی در نمرات متغیر خلاقیت تفاوت معناداری مشاهده نشد.

## بحث و نتیجه گیری

این پژوهش با هدف بررسی تأثیر آموزش نقاشی و آموزش موسیقی بر کاهش پرخاشگری و افزایش خلاقیت کودکان پیش دبستانی در استان همدان انجام شد.

تجزیه و تحلیل داده نشان داد که آموزش نقاشی بر کاهش پرخاشگری کودکان پیش دبستانی تأثیر معناداری داشته است و این این یافته‌ها با پژوهش‌های خدابخشی و همکاران (۲۰۱۶)، هاشمیان و همکاران (۲۰۱۴)، روبین<sup>۱</sup>، (۲۰۱۱) همسو بوده است. برای مثال خدابخشی و همکاران (۲۰۱۶) در پژوهشی به مطالعه اثربخشی نقاشی درمانی بر کاهش پرخاشگری و اضطراب کودکان مبتلا به سرطان پرداختند و بیان کردند که نقاشی درمانی باعث کاهش معنادار نمرات پرخاشگری شرکت کنندگان شده است. کاسیماوا<sup>۲</sup> و همکاران (۲۰۱۶) در پژوهش خود به این نتیجه دست یافتند که هنر درمانی موجب کاهش رفتارهای پرخاشگری نوجوانان در محیط‌های آموزشی شده است. نتایج مطالعه امینی و دارفرد (۱۳۹۶) نیز نشان داد که نقاشی درمانی به عنوان یک روش مؤثر در کاهش رفتارهای پرخاشگری کودکان با بیماریهای مزمن اثربخش است. در تبیین این یافته‌ها می‌توان گفت که کار هنری کودکان پرخاشگر، انعکاسی از موضوعات دردناک و پرخاشگرانه آنهاست و روند خلق هنر، پرخاشگری را به اشکال بیرونی انتقال می‌دهد و این عامل، استرس و پرخاشگری درمانجوها را فرو می‌نشانند و به آنها اجازه می‌دهد، تا در دنیای درونی خودشان تأمل کنند و از هنر درمانی در مجموعه‌های آموزش با کودکان پرخاشگر استفاده الگویی کنند، بنابراین کودکان با نقاشی می‌توانند رفتارهای خشونت‌آمیز خود را کاهش دهند و عواطف خویش را به شکلی که از لحاظ اجتماعی نابهنجار محسوب نمی‌شود، بیان کنند. به طور کلی فرآیند نقاشی درمانی با تأکید بر مکانیزم دفاعی تصعید تکانه‌های پرخاشگری خود را ابراز می‌کند که به صورت ذاتی خاصیت درمانی و شفابخش دارد و بنابراین فرآیند

1 . Rubin

2 . Kasimova



درمانی سرعت بیشتری می‌یابد بر این اساس رفتارهای پرخاشگری آنها کاهش یابد (بدری و همکاران، ۱۳۹۱).

در گام بعدی تحلیل داده‌ها نشان داد که نقاشی درمانی موجب تقویت خلاقیت کودکان پیش دبستانی شده است این یافته‌ها با پژوهش‌های رحمانی و رحمانی (۲۰۱۴)، راشر و زوپان<sup>۱</sup> (۲۰۰۰)، رکنی، زاده محمدی و نوابی نژاد (۱۳۹۴) همسو بوده است. شیخ الملوکی (۲۰۱۶) در پژوهش خود نشان داد که آموزش نقاشی تأثیر معناداری بر افزایش نمرات هوش عملی و خلاقیت کودکان ۴ تا ۶ ساله شهر تهران داشته است. رکنی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهش و تحقیقات خود با عنوان بررسی اثربخشی نقاشی درمانی بر خلاقیت کودکان ۴ تا ۶ ساله به این نتیجه دست یافتند که نقاشی درمانی بر خلاقیت (در ابعاد ابتکار، سیالی، بسط و انعطاف‌پذیری) کودکان ۴ تا ۶ سال تأثیر معناداری دارد. در تبیین این یافته‌ها می‌توان گفت که فعالیت‌های هنری در افزایش تجربیات کودکان مؤثر بوده و موجب تشویق و تحریک آنان به سوی کارهای نو و خلاق می‌شود و باعث می‌شود آنان نقش واقعی خود را در جهان یافته، ذهن قوی‌تر و انتزاعی‌تری داشته و شخصیت خود را پرورش دهند همچنین نقاشی راه‌های جدید نگرستن به دنیا، خودشان و موقعیت‌های مختلف را را به فرد می‌آموزد و به آنها کمک می‌کند تا از تفکر انعطاف‌پذیر و راه حل‌های ابتکاری برای حل مشکلات استفاده نمایند که موجب ارتقا قابلیت فرد و تقویت خلاقیت افراد در موقعیت‌های مختلف می‌شود (راشر و زوپان، ۲۰۰۰، برزگر و همکاران، ۱۳۹۶).

بر اساس نتایج پژوهش حاضر آموزش موسیقی بر کاهش پرخاشگری کودکان پیش دبستانی تأثیر معنادار دارد. یافته‌های این پژوهش با پژوهش‌های رادین و همکاران (۲۰۱۶)، کیوان‌پور (۱۳۹۰)، خدابخشی کولایی و همکاران (۱۳۹۴). غلامی و همکاران (۲۰۱۳) در پژوهش خود به این نتیجه رسیدن که آموزش موسیقی همراه با فنون تن آرامی موجب کاهش رفتارهای پرخاشگری غلبه‌ای، خشم، توهین و خشونت در دانش‌آموزان پیش

دانشگاهی شده است. خدابخشی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی به این نتایج دست یافتند که آموزش موسیقی موجب کاهش پرخاشگری کودکان پیش دبستانی شده است. در تبیین این نتایج می توان گفت که موسیقی، محرک نیرومندی است که همزمان قادر است بر جسم و روح مؤثر باشد، به افراد کمک کند تا از راهبردهای مقابله‌ای مناسب و باثبات استفاده کنند و موجب تعدیل رفتارهای پرخاشگرانه شود. از آن جا که فرد پرخاشگر دچار اختلال در رفتار، عاطفه، احساس، تصویرسازی ذهنی و روابط میان فردی است و رفتار آشفته نتیجه-ی عدم هارمونی در وجود فرد است و موسیقی می تواند در برگرداندن هارمونی و نظم و در نتیجه سلامتی به فرد کمک کند. موسیقی درمانی بیش از هر تکنیک درمانی دیگر با زندگی روزمره آمیخته و با نیاز و احساس انسان عجین شده است در نتیجه آموزش موسیقی می تواند به طور مستقیم و غیرمستقیم بر روی شناخت و احساس، عاطفه و رفتار تأثیرگذار باشد و موجب کاهش رفتارهای پرخاشگرانه شود. (کیوان پور، ۱۳۹۰، لیندبلد<sup>۱</sup> و همکاران، ۲۰۰۷، کریمنزا<sup>۲</sup>، ۲۰۰۶).

همانطور که مشاهده شد یافته‌ها نشان داد که تأثیر آموزش موسیقی بر افزایش خلاقیت کودکان پیش دبستانی معنادار بود. یافته‌های این پژوهش با پژوهش‌های جورج و کوخ<sup>۳</sup> (۲۰۱۱)، سابوتسکی<sup>۴</sup> و همکاران (۲۰۱۰)، امینی و دهیادگاری (۱۳۹۴)، قاسم تبار و همکاران (۱۳۹۴). همسو بود. اسکین<sup>۵</sup> و همکاران (۲۰۱۸) در پژوهش خود بیان کردند که گوش دادن به موسیقی با بهبود بازبایی حافظه معنایی و تقویت شناخت خلاقانه ارتباط معناداری دارد. کالانگان و گرونوی<sup>۶</sup> (۲۰۱۳) در پژوهش خود به بررسی تأثیر موسیقی و خلق بر تفکر خلاق دانشجویان پرداختند و نشان دادند که آموزش موسیقی تأثیر معناداری بر تفکر خلاق دانشجویان دارند و از آنجایی که باعث ایجاد وضعیت خلقی شاد در دانشجویان می شود

1 . Lindblad  
2 . Crimmens  
3 . George & Coch  
4 . Subbotsky  
5 . Eskine  
6 . Callaghan & Growney

تفکر خلاق را در آنها بهبود می بخشد. همچنین امینی و دهیادگاری (۱۳۹۴) در پژوهشی به این نتیجه دست یافتند که آموزش موسیقی به دانش آموزان پیش دبستانی بر میزان خلاقیت آنان تأثیر مثبت داشته است. در تبیین این نتایج می توان گفت که آموزش موسیقی موجب بهبود حافظه کاری در افراد می شود، سبب می شود دانش آموزان بیشتر به جزئیات توجه کنند، بیشتر به راه حل های گوناگون برای حل یک مسئله بیاورند، در ایده پردازی اصالت داشته باشند و ایده هایی نو و متنوع ارائه دهند و در نتیجه خلاق باشند. تأثیر مستقیم موسیقی بر هر دو نیم کره مغز باعث می شود هماهنگی میان آنها بیشتر شده و قدرت سازگاری فرد با محیط بالاتر رود. موسیقی می تواند قدرت تخیل و تمرکز کودکان را پرورش دهد، به آنها نظم و ترتیب بیاموزد در نتیجه رشد و شکوفایی بیشتر خلاقیت را به همراه داشته باشد (مومن، ۲۰۱۶، جورج و کوخ، ۲۰۱۱).

بین گروه آموزش نقاشی با گروه آموزش موسیقی در نمرات متغیر پرخاشگری و خلاقیت تفاوت معناداری مشاهده نشد. این یافته ها با پژوهش نظیری و تکبیری (۱۳۹۵) همسو است. نظیری و تکبیری (۱۳۹۵) در پژوهش خود نشان دادند که هنر درمانی مبتنی بر آموزش موسیقی و آموزش نقاشی هر دو بر کاهش نشانه های اضطرابی تأثیر دارند و اما در مقایسه با یکدیگر تفاوت معناداری در کاهش نشانه های اضطرابی نشان ندادند و هر دو به یک میزان مؤثر بوده اند. در تبیین این یافته می توان گفت که نقاشی، به علت بیان مستقیم رؤیاها، تخیلات و سایر تجارب شخصی را به صورت تصاویر، بازداري و سانسور کمتر عواطف و تکانه های پرخاشگری و انتقال این عواطف و تکانه ها به مسیری دیگر که قابل قبول است پرخاشگری را کاهش می دهد و سویی دیگر آموزش موسیقی، نیز با استفاده از فراهم کردن اوقات لذت بخش برای فرد، ایجاد خاطرات و علایق مثبت، انتقال تکانه ها و امیال پرخاشگری در مسیری که فرد می تواند این انرژی های روانی را به شیوه ای که از لحاظ اجتماعی جامع پسند است ارضا کنند که می تواند موجب کاهش رفتارهای پرخاشگرانه در آنها شود (کیوان پور، ۱۳۹۰، بدری و همکاران، ۱۳۹۲). آموزش نقاشی راه های جدید

نگریستن به دنیا، خودشان و موقعیت‌های مختلف را را به فرد می‌آموزد و به آنها کمک می‌کند تا از تفکر انعطاف پذیر و راه حل‌های ابتکاری برای حل مشکلات استفاده نمایند و آموزش موسیقی با افزایش سرعت پردازش اطلاعات و تقویت حافظه کاری قدرت تخیل و تمرکز کودکان را پرورش دهد، به آنها نظم و ترتیب بیاموزد در نتیجه این دو روش آموزشی با استفاده از روش‌هایی می‌توانند منجر به رشد و تقویت خلاقیت کودکان شود (موون، ۲۰۱۶، رادین و همکاران، ۲۰۱۴، جورج و کوخ، ۲۰۱۱).

نتایج پژوهش حاضر نشان داد که آموزش نقاشی و آموزش موسیقی بر کاهش پرخاشگری و افزایش خلاقیت کودکان پیش دبستانی شهر همدان مؤثر بود. آموزش نقاشی و نقاشی از طریق ابراز افکار و احساسات ناخوشایند و افزایش مهارت‌های روانی و انعطاف پذیری روانشناختی، منجر به کاهش پرخاشگری و افزایش خلاقیت در کودکان پیش دبستان را شده است و این دو روش آموزشی در کاهش پرخاشگری و افزایش خلاقیت نسبت به هم برتری نداشتند و هر دو اثربخش بودند. از محدودیت‌های پژوهش حاضر این بود که متغیرهای پژوهش حاضر تنها در شهر همدان و یک محدوده سنی خاص مورد ارزیابی قرار گرفته است. بنابراین، یافته‌های این پژوهش در سایر استانها با احتیاط قابل تعمیم است. و عدم وجود آزمون پیگیری به دلیل محدودیت زمانی نیز می‌تواند یکی از محدودیت‌های پژوهش حاضر باشد. با توجه به اهمیت نتایج بدست آمده پیشنهاد می‌شود که مطالعات و پژوهش‌های با هدف آموزش نقاشی و موسیقی بر خلاقیت و پرخاشگری دانش‌آموزان پایه‌های بالاتر انجام گیرد. همچنین پیشنهاد می‌شود که در مراکز تحصیلی، برای تقویت و افزایش مهارت‌های کنترل و مدیریت خشم و کاهش میزان پرخاشگری در والدین و کودکان پیش دبستانی، کارگاه‌های آموزشی برگزار شود. می‌توان با بکارگیری آموزش نقاشی و آموزش موسیقی در سایر گروه‌های آسیب‌پذیر مانند نوجوانان و کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست، از اثرات آن بهره برد.

**سپاسگزاری:** این مقاله برگرفته از رساله دکتری روانشناسی عمومی است و تضاد منافع بین نویسندگان وجود نداشت. از کلیه اساتید و کادر اداری گروه روانشناسی دانشگاه و مسئولین محترم پیش دبستانی‌ها و همچنین خانواده‌ها و افراد نمونه به جهت همکاری برای اجرای پژوهش حاضر که بدون مساعدت و همکاری آنها انجام این پژوهش مسیر نمی‌شد، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نمایم.

### منابع و مآخذ

امینی، زهرا؛ و دهیادگاری، الهام (۱۳۹۴). *اثربخشی آموزش موسیقی‌درمانی برافزایش خلاقیت دانش‌آموزان مدارس پیش دبستانی*. کنفرانس سراسری دانش و فناوری علوم تربیتی مطالعات اجتماعی و روانشناسی ایران.

امینی، معصومه؛ و دارفرد، مرضیه. (۱۳۹۶). بررسی تأثیر نقاشی درمانی در کاهش پرخاشگری کودکان با تشخیص میلو مننگوسل. *فصلنامه علمی پژوهشی طب توانبخشی*، ۲۳، ۲۷۹-۲۸۳. برزگر، کاظم؛ میرجلیلی، مرضیه؛ و شیرجهانی، اعظم. (۱۳۹۴). نقش بازی‌های حرکتی، نقاشی و موسیقی در کاهش مشکلات رفتاری تحصیلی کودکان دارای مشکلات یادگیری. *تعلیم و تربیت استثنایی*، ۱۵(۷)، ۶۲-۵۲.

پرینجی، معصومه؛ دلاور، علی؛ و فرخی، نورعلی. (۱۳۸۹). نقش سلامت روان در رفتارهای خلاقانه دانش‌آموزان شهر تهران. *فصلنامه ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی*، ۸(۴)، ۱۵۳-۱۷۰. خدابخشی کولایی، آناهیتا؛ سبزیان، مهنوش؛ و فلسفی‌نژاد، محمدرضا (۱۳۹۴). تأثیر شعردرمانی و حرکات ریتمیک بر کاهش اضطراب و پرخاشگری کودکان پیش دبستانی. *مجله پرستاری کودکان*، ۴، ۲۱-۱۱.

رقیبی، مهوش؛ و خان محمدزاده، زهرا. (۱۳۹۸). پرورش خلاقیت کودکان شش ساله با استفاده از آموزش نقاشی خلاق. *فصلنامه ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی*، ۸(۴)، ۱۲۹-۱۵۲.

رکنی، ماندانا؛ محمدی زاده، علی؛ و نوابی‌نژاد، شکوه. (۱۳۹۴). بررسی اثربخشی نقاشی درمانی بر خلاقیت و رشد اجتماعی کودکان ۴ تا ۶ ساله. *ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی*، ۵(۳)، ۱۹۶-۱۷۳.

قدرتی، م، افروز، غلام علی؛ شریفی، حسن پاشا؛ وهومن، حیدرعلی. (۱۳۸۹). توضیح خلاقیت دانش‌آموزان با استعداد بر اساس هوش، سن و رضایت زناشویی والدین آنها. *مجله روانشناسی افراد/استثنایی*، ۳(۱)، ۱-۲۰.

کریمی، جهانگیر؛ علیخانی، مصطفی؛ و خدادادی، کامران. (۱۳۹۱). اثربخشی نقاشی درمانی در کاهش رفتارهای پرخاشگرانه‌ی دانش‌آموزان دختر دچار نارساخوانی. *ناتوانی‌های یادگیری*، ۱(۳)، ۱۱۷-۱۰۵.

کریمی، ناهید؛ مهرافزون، داریوش؛ و جعفری، علیرضا. (۱۳۹۶). بررسی تأثیر آموزش مهارت‌های زندگی به روش قصه‌گویی بر مولفه‌های خلاقیت دانش‌آموزان ابتدایی. *فصلنامه ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی*، ۷(۲)، ۱۴۹-۱۶۶.

کیانی پور، عمر؛ اعتمادی، احمد؛ دولت‌آبادی، شیوا؛ و حسینی، مهرداد. (۱۳۹۱). بررسی اثربخشی و مقایسه موسیقی درمانی مبتنی بر موسیقی ایرانی و درمان شناختی در کنترل خشم در پسران نوجوانان، *فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی*، ۳(۱۰)، ۱۱۷-۱۳۵.

نظیری، قاسم؛ و تکبیری، شیوا. (۱۳۹۵). مقایسه اثر بخشی هنردرمانی مبتنی بر موسیقی و نقاشی در کاهش نشانه‌های اختلالات اضطرابی کودکان. *نهمین کنگره بین‌المللی روان‌درمانی*.

نیک نام، سیران؛ مفیدی، فرخنده و بازرگان، سیمین. ۱۳۹۱. آموزش پیش دبستانی مبتنی بر برنامه چندگانه بر کاهش پرخاشگری کودکان ۵ ساله شهر کرج. *دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبایی*.

واحدی، شهرام؛ فتحی آذر، اسکندر؛ حسینی نسب، سید داوود؛ و مقدم، محمد. (۱۳۸۷). بررسی روایی و قابلیت اطمینان مقیاس تجاوز برای پیش دبستانی‌ها و ارزیابی تجاوز در کودکان پیش دبستانی در ارومیه. *فصلنامه اصول بهداشت روانی*، ۱۰(۳۸)، ۱۵-۳۴.

Al-Zu'bi, M., Omar-Fauzee, M., & Kaur, A. (2017). The Relationship between Creative Thinking and Motivation to Learn Creative Thinking in Preschoolers in Jordan. *European Journal of Education Studies*, 3(3), 426-442.

Beh-Pajoo, A., Abdollahi, A., & Hosseinian, S. (2018). The effectiveness of painting therapy program for the treatment of

- externalizing behaviors in children with intellectual disability, *Vulnerable Children and Youth Studies*, 1-7.
- Botha, J. (2014). Relational aggression: The voices of primary school learners. *South African Journal of Education*, 34(2), 1-7.
- Callaghan, K., & Growney, C. (2013). The Impact of Music and Mood on Creative Thinking. *THE INTERNATIONAL HONOR SOCIETY IN PSYCHOLOGY*, 18(4), 164-160
- Chen, X., Huang, X., Wang, L., & Chang, L. (2012). Aggression, peer relationships, and depression in Chinese children: a multiwave longitudinal study. *Journal of child psychology and psychiatry*, 53(12). 1233-1241
- Crimmens, P. (2006). Drama therapy and storymaking in special education. Jessica Kingsley Publishers.
- George, E. M., & Coch, D. (2011). Music training and working memory: an ERP study. *Neuropsychologia*, 49(5), 1083-1094.
- Dababneh, KH., Ihmeideh, F., Al-Omari, A.(2010). Promoting kindergarten children's creativity in the classroom environment in Jordan. *Early Child Development and Care*, 180(9), 1165–1184.
- Doron E. (2017). Fostering creativity in school aged children through perspective taking and visual media based short term intervention program. *Thinking Skills and Creativity*, 23, 60-150.
- Fazylova, S., & Rusol, I. (2016). Development of Creativity in Schoolchildren through Art. *Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal*, 8(2), 112–123.
- Garaigordobil, M., & Berrueco, L. (2011). Effects of a play program on creative thinking of preschool children. *The Spanish journal of psychology*, 14(2), 608-618.
- Gholami, A., Bshlideh, K., & Rafiei, A. (2013). The impact of two methods of music therapy and relaxation on the aggression in high school students. *Journal of Jahrom University of Medical Sciences*, 11(2), 6-12.
- Habibzadeh, H. (2015). The effect of music on mental and physical performance, *Acta Kinesiologica*, 9(1), 31-34

- Hashemian, P., & Jarahi, L. (2014). Effect of Painting Therapy on Aggression in Educable Intellectually *Disabled Students. Psychology*, 5, 2058-2063.
- Hashemian, P., Mashoogh, N. and Jarahi, L. (2015) Effectiveness of Music Therapy on Aggressive Behavior of Visually Impaired Adolescents. *Journal of Behavioral and Brain Science*, 5, 96-100
- Hogenes, M., Oers, B., Diekstra, R. (2014). The impact of music on child functioning. *The European Journal of Social & Behavioural Sciences*, 1507-1526.
- Hoseinzadeh, S., Sameri, M. (2016). Study the Relationship between Self-Efficacy, Communication Skills, Critical Thinking and Creativity of high School Students of District one of Urmia City. *International journal of humanities and cultural studies*, 970-975.
- Kasimova, R., & Biktagirova, G. (2016). Art Therapy as a Means of Overcoming Aggressiveness in Adolescents. *IEJME — MATHEMATICS EDUCATION*, 11(4), 902-910
- Kashapov, M., Ogorodova, T., & Pavlova, S. (2016). Relationship between aggression and creativity in senior preschool children. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 233, 264 – 268
- Khodabakhshi, A., Vazifehdar, R., Bahari, F., Akbari, M. (2016). Impact of painting therapy on aggression and anxiety of children with cancer. *Caspian J Pediatr Sep*, 2(2), 135-41.
- Kikas, E., Tropp, K., & Hinn, M. (2014). Aggression and Learning Behavior during the Transition from Preschool to School. Relations among Parent, Preschool Teacher and School Teacher. *University of Tartu Faculty of Education*.
- Kokanović, T., Opić, S., & Sisak Stari, K. (2018). Prevalence of Aggressive and Prosocial Behavior of Preschool Children in Relation to Family Structure. *Croatian Journal of Education*, 20, 59-71
- Lindblad, F., Hogmark, A., & Theorell, T. (2007). Music intervention for 5th and 6<sup>th</sup> graders - Effects on development and cortisol secretion. *Stress and Health*, 23(1), 9-14.
- Mazurek M.O, Kanne S.M & Wodka E.L. (2013) Physical aggression in children and adolescents with autism spectrum disorders. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 7(3), 455-465.



- Moon, B. L. (2016). *Introduction to art therapy: Faith in the product*. Charles C Thomas Publisher.
- Passanisi, A., Nuovo, S., Urgese, L., & Pirrone, C. (2015). The Influence of Musical Expression on Creativity and Interpersonal Relationships in Children. *Social and Behavioral Sciences*, 191, 2476 – 2480.
- Rahmani, M., Rahmani, R. (2014). The Effectiveness of Art Therapy in Promotion of Creativity in Children with Learning Disabilities. *Iranian Journal of Cognition and Education*, 1(2), 1-5.
- Roden, I., K€onen, T., Bongard, S., Frankenberg, E., Friedrich, E. K., & Kreutz, G. (2014). Effects of music training on attention, processing speed and cognitive music Abilities Findings from a longitudinal study. *Applied Cognitive Psychology*, 28(4), 545-557.
- Roden, I, Zepf, F, Kreutz, G, Grube, D. (2016). Effects of music and natural science training on aggressive behavior. *Learning and Instruction*, 45, 85-92.
- Rubin J. A. *The art of art therapy: What every art therapist needs to know*. 2nd Edition. New York: Routledge; 2011. Pp: 78-80
- Rauscher, F. H, & Zupan, M.A. (2000). Classroom keyboard instruction improves kindergarten children's spatial-temporal performance: A field experiment. *Early Childhood Research Quarterly*, 15(2), 215-228
- Sarkar, SH,. Gupta, S.(2017). Prevalence of Aggressive Behavior among Children Co-Detained with Imprisoned Mothers in a Selected Prison of North India. *International Journal of Pediatrics & Child*, 2(1), 1-5 .
- Soh, k. (2017). Fostering Student Creativity through teacher behaviors. *Thinking Skills and Creativity*, 23, 58-66.
- Sheikhmolouki, N. (2016). The Effect of Painting Therapy on Practical Intelligence and Creativity of Children Aged 4to 6 in the City of Tehran. *International Journal of Social Science and Psychology*, 1(3), 125- 133
- Eskine, K., Anderson, E., & Sullivan, M. (2018). Effects of music listening on creative cognition and semantic memory retrieval. *Journal indexing & Metrics*, 46(6), 763-775

Subbotsky, E., Hysted, C., & Jones, N. (2010). Watching films with magical content facilitates creativity in children. *Perceptual and motor skills*, 111(1), 261-277.

